

*Оқан Самет, Жалғас Асхатұлы (Нұр-Сұлтан, Қазақстан);
Қанат Күнешов (Алматы, Қазақстан)*

ЖӘДИДШІЛДІК КӨЗҚАРАСТЫҢ «ТӘУИЛ» МЕТОДОЛОГИЯСЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Аннотация: Мақалада Қазақстан мұсылмандарының сенімдік бағытта ұстанатын Матуриди мектебінің тәуил методологиясына талдау жасалады. Тәуил – әр нәрсенің түп мәніне қайту мағынасын білдіретін мәтінді түсіндірудің бір түрі. Тәуил әдіснамасы дін туралы дұрыс түсінік қалыптастырып, діннің әлеуетін көрсетуге және қоғамдық қарым-қатынасты реттеуге ықпалын тигізе алатын тәсіл екендігі дәлелденеді. Сонымен қатар, тәуил әдіснамасын ХІХ-ХХ ғғ. қазақ ағартушылары жәдидшілдік көзқараспен қайта жаңғыртып, оның қазақ қоғамының тарихпен болған идентификациялық тұтастығын анықтағаны және кемел болашақ кұрудың тетігі екендігі көрсетіледі.

Түйін сөздер: Матуриди мектебі, тәуил методологиясы, жәдидшілдік, ағартушылар, кемел болашақ.

Кіріспе

Қасиетті Құран – адамдарды екі дүниелік бақытқа жетелейтін Илаһи кітап болып табылады. Құран түскелі он төрт ғасырдан бері Оған қатысты атан түйеге жүк болар кітаптар жазылса да, адамдар Құранды әлі күнге дейін толық түсіне алмай келе жатыр. Бұл Құранның мағынасы терең, Ұлы Жаратушының кәләмі екендігін ұқтырады. «Адам өз заманының төл перзенті» демекші, әр толқын өз уақытының қажеттілігіне қарай Құранды түсінуге, жанара түсуге тиісті екендігін көрсетеді. Бұрынғыларға қарағанда қазіргілердің Құранды терең түсінуіне мүмкіндігі мол. Себебі әлемде ашылған ғылыми жаңалықтар арқылы Құранды тағы бір қырынан оқудың есігі ашылуда, адамзат ғылыми жетістіктерге қол жеткізген сайын Құранның мәні ашыла түспек. Қасиетті Құранда: «Болашақта дәлелдерімізді ғаламзат және өз жаратылыстарында көрсетеміз. Сол кезде Құранның ақиқат екендігіне олардың анық көздері жетеді» («Фуссилат» сүресі. 53-аят) – делінеді.

Исламдағы сүнниттік сенім бағытын бір жүйеге түсіруде ерен еңбек еткен имамдардың бірі әрі бір егейі имам Матуриди. Ол, Құранға толығымен түсініктеме жасаған өзінің «*Тәуиләтул Құран*» атты еңбегіне неге көпшілік ғалымдар сияқты «*Тәпсір*» сөзін қолданбай «*Тәуил*» сөзін қолданды деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа жауап беруден бұрын, Ислам діні келген күннен бүгінге дейін тәпсір мен тәуил сөздері кейде синоним термин ретінде қолданылып келгендігін де айта кеткен жөн. Араб тіліндегі, «тәпсір» сөзі бір сөздің мағынасын ашықтауды, түсіндіруді білдірсе, ал «тәуил» сөзі ауыспалы бірнеше мағынасы болған сөздің түпкі мәніне жақын дұрысырағын тандауды білдіреді. Имам Матуриди, Құрандағы: «Бәлки, олар ол кітап жайлы нақты білмей және оның мән-мағынасы өздеріне толық ашылмай тұрып, оны бірден жалғанға шығарды» («Юнус» сүресі, 39-аят) деген аяттағы «тәуил» сөзін былай түсіндіреді: «*Тәуил дегеніміз, ол – бір нәрсенің түпкі мәнінің ашылуы*» [Бәкір Топалұғлы 2008, 58 б.].

Терминологиялық мағынасы жайлы тағы бір сөзінде имам Матуриди: «Тәпсір мен тәуилдің айырмашылығы болса, тәпсір – сахабаларға, тәуил – фақих (дін

негіздерін жақсы білетін) ғалымдарға тән. Тәфсирде аяттың мағынасы Алланың мұрад-мақсаты ретінде көрсетілетіндіктен, Құран аяттарының не туралы түскенін көзімен көріп, істің ақиқатын жақсы білген сахабалар аятты тәпсірлеуге ең лайықты жандар. Хадисте: «*Кімде-кім Құранды өз ойымен тәпсірлейтін болса, өз орнын тозақтан дайындасын*» (Сунанут-Термизи, 2950 х.) делінген. Сондай-ақ, аяттың мән-жағдайын білмей тәпсірлеу Аллаға қарсылық болып табылады. Ал, тәуил – істің түпкі мәніне қайту. Тәуилде аяттың ауыспалы бірнеше мағынасының бірі таңдалады. Міне, осы тұрғыдан тәуил жолы жеңіл. Құрандағы: «*دَلِّلْ نُمْحِلًا*» сөзінен екеуінің айырмашылығын көруге болады. Тәпсір ғалымдарының кейбіреуі, «Алла Тағала Өзін мақтады» – десе, енді біреулері, «Өзіне хамду (мақтау) айтуға әмір етті», – дейді. Тәпсір – бұл дұрыс емес, мынау мұрад етілді деу. Ал тәуил жасағандар, «Хамду сөзі – Аллаға сәнә, мақтау және шүкірлік етуге қайтады. Ақиқатын, Алла біледі», – дейді. Тәпсір – бір мағынаны беру, тәуил – бірнеше мағынадан тұрады» [Сағд әд-Дәмәнһури 2010, 92 б.].

Имам Матуриди көзқарасы бойынша, тәпсір – аяттың мағынасы жайлы білдірілген нақты бір ойды айтуға, ал тәуил – аяттың ауыспалы мағынасының бірін таңдаудағы жорамалға саяды. Имам Матуридидің, «*Тәуиләтул Құран*» атты еңбегінде Құран аяттарының түпкі мәніне үңілу, сырын ашу қырына көбірек назар аударылғандықтан, еңбегіне «*Тәуил*» сөзін қолдануды жөн санаған.

«Тәуил» сөзі мен «тәпсір» сөзінің айырмашылығын Құрандағы: «Оны таза жандардан өзгелер ұстай алмайды» («Уақиға» сүресі, 79-аят) деген аятынан да көруге болады. Фықһ еңбектерінде зікір етілгендей, дәреті болмаған адамның Құранды қолына ұстай алмайды деген мағынасы – бұл аяттың тәпсірі. Ал адамдардың бақытты өмір сүру үрдісін қалыптастыру жолында Құранды ұстауға (мәнін, сырын ашуға) лайықты жан, ол – білімді әрі руханияты таза болғандар деген мағынасы аяттың тәуилі болып табылады. Яғни, Құранды дәретпен оқу – Оның мәніне жету үшін адамның руниятын дамытатын бір себебі саналады.

«Тәуил» тәсілінің өміршеңдігі неде?

«Тәпсір» сөзі термин ретінде тәуил сөзінен бұрын қолданылған. Жалпы Құран тәпсірінің «*риуаят*» және «*дираят*» деген екі түрлі жолы бар. Риуаят жолымен түсіндіру тәсілі – Құран аяттарын өзге аяттар мен хадистер және сахабалардың сөздерін дәлелге келтіру арқылы баяндауды білдіреді. Ал дираят жолымен түсіндіру тәсілі – ғалымның аятты өз ойымен, көзқарасымен түсіндіруі болып табылады. Міне, осы тұрғыдан Құранды түсіндірудегі «*риуаят*» тәсілін «тәпсірге», ал «*дираят*» тәсілін «тәуилге» жатқызуға болады. Себебі біріншіден «тәуил» кейін қолданылған термин, екіншіден Құран аятын тәпсірлеудегі дираят тәсілі мен тәуилдік түсіндіру жолы бір негіздес. Немесе алғашқы ғасырларда қолданылған «дираят» терминінің орнын кейінгі ғасырларда қолданысқа енген «тәуил» термині басты.

Әбу Мансұр әл-Матуриди – ислами дұрыс түсінікті қалыптастырған тәпсір, фикһ және ақида методологиясы салаларын толық меңгерген ұлы ғалым. Сунниттік ақиданың күшеюінде Матуридидың «*Тауиләтул Құран*» атты тәпсір кітабының рөлі ерекше [Мухаммад Хусейн Заһаби 2000, 98-110 бб.]. Ол «тәпсір мен тәуил» сөздерінің айырмашылығын айтып, бұл тақырыптағы қиын мәселенің түйіншегін

тарқатты. Кейбір тәпсір мамандары риуаят жолымен жазылмай, дирая (тәуил) қосылған тәпсірлерге қатаң ескертулер жасап: «Бұл тәсілмен жазылған тәпсірлер уақыт өте келе ескіріп, бұны оқыған оқырмандардың иманы әлсіреп, Құранға деген нық сенімдері шайқалады» деп сынға алған. Алайда, мұндай пікірде болған ғалымдарға жауап ретінде әуел баста сахабалардың өзі дирая және ижтиһатқа негізделіп аяттарды тәпсірлегені, бұған қоса сәләф ғалымдары да осы жолды қолдап түрлі тәпсір еңбектерін жазғандарын алға тартқан [Бағашаров 2017, 48-53 бб.].

Имам Матуридидің өзінен бұрынғы ғалымдардан ерекше тұсы да осы «Тәуил» тәсілін жеткізе дамытуы болып отыр. Ол еңбегін «Тәуилатул Құран» деп атау арқылы сенімдік бағыттан тыс тәпсір саласына да жаңа бір жол қалыптырды. Өйткені одан кейін көптеген ғалымдар өздерінің қасиетті Құранға түсіндірме жазған еңбектерінің атын «Тәпсір» сөзінен көрі «Тәуил» сөзін қолдануды немесе «Тәуил» мағынасын беретін сөздерді беруді жөн көргенін байқаймыз. Ханафи мәзһабы ғалымдары тарапынан жазылған мына тәпсір еңбектерін мысал ретінде атап көрсетуге болады.

1. Хусайн ибн Мәсғуд әл-Бәғәуи (510 н. қ.), Мәғәлиут-тәнзил фи тәфсирил-Құран, «Ихйит-турас араби» баспасы, Бәйрут. – 1997. 8 том.

2. Әбул-Қасым Жәруллаһ Махмуд ибн Амр әз-Замахшари (538 н. қ.), Әл-Кәшшәф ғән хақайқит-Тәнзил уа ғүюнил-ақауил фи ужуһит-Тәуил, «Мәктаба Мысрия» баспасы, Мысыр. – 2000. 4 том.

3. Насруд-дин Әбу Сағид ибн Амр әл-Бәйдауи (685 н.қ.), Әнуарут-тәнзил уа әсрарут-тәуил, «Дәрул мағрифа» баспасы, Бәйрут. – 1990. 5 том.

4. Абдулла ибн Ахмад ибн Махмуд ән-Нәсәфи (710 н.қ.), Мәдәрикут-тәнзил уа хақайқут-Тәуил, «Дәрул мағрифа» баспасы, Бәйрут. – 1999.

5. Әбус-Суғуд әл-Ғимади Мұхаммад ибн Мұхаммад ибн Мұстафа (982 н.қ.), Иршаду ақлис-сәлим илә мәзаял-Китәбил кәрим, «Ихйит-турас араби» баспасы, Бәйрут. 9 том.

Имам Матуриди өмір сүргеннен бүгінге дейін жазылған жүздеген еңбектердің, әсіресе, Ханафи мәзһабы ғалымдарының жазған еңбектерінің атауы «Тәуил» сөзінің мәнін ашатын синоним сөздердің қолданылуымен «Тәуил» ұғымының Құран мәнін түсінуге ықпалы зор екендігін дәлелдей түскен.

Ғалым Қорғанбеков Болат: «Ал тәуил әдісі болса, сөздің көп қырлы, астарлы мағыналары арқылы бейнелі, көркем тілдің сан алуан бояуымен Құранның тылсым сырлы әлеміне жетелейді. Тәуилдің артықшылығы сонда, ол тәфсір әдісінің мүмкіндігі жеткен жерден де әрі тереңдеп, Құран Кәрімнің ішкі мәнін, қадір-қасиетін жеткізе алады. Бұл әдісті қолданатын адамдар рухани кәмәләттікті мақсат еткен, Құдайға құлшылығын ықылас-ынтасымен атқаратын, Хаққа деген махабатымен, яғни дидар талабымен ерекшеленетін сопылық ілім иелері болды» [Қорғанбеков Болат 2016. 98 б.] деген.

Бұл жерде тәуил туралы, «Тәуилдің артықшылығы тәфсір әдісінің мүмкіндігі жеткен жерден де әрі тереңдеп, Құран Кәрімнің ішкі мәнін, қадір-қасиетін жеткізе алады» деп жақсы түсініктеме берілген. Негізі тәуил әдісі, сенім, құқық және сопылық ілімін заман талабына сай дамытушы, діннің мәнін ашушы әдістемелік басты тәсіл екенін айту керек. Мысалы:

✓ Ақида ілімінің дамытылуы – әр кезеңде ортаға шыққан қоғамдағы діни-идеологиялық көзқарастармен бірге, түрлі құрапшылықтарға (ағаштың басына

ақ шүперек байлау және т.б.) дер кезінде жауап беру арқылы қоғам бүтіндігін сақтаудың тетіктерін қалыптастыра білу;

✓ Фықһ ілімінің дамытылуы – адам құқықтарының қорғалуы мен экономикалық әлеуетін көтеру жолында жүз түрлі сұраққа мың түрлі жауап таба білу. Мысалы, бүгінгі әлем мұсылмандарының құқықтарының тапталып, босқынға айналуы мен әлемдік экономикалық жүйе кредиттік (өсімдік) негізден тұратындығы фықһ ілімінің ғасырлар бойы дамытылмай қалғанын көрсетеді;

✓ Сопылық ілімнің дамытылуы – жас ұрпақтың бойына жақсы қасиеттерді мектеп табалдырығынан бастап бойына сіңіруді, жауапкершілікті сезінетін адал, жанашыр, іскер және жан дүниесі хикметке толы адам шығаруды ұқтырады. Өкінішке орай, бүгінде сопылық ілімді бір жерге жиналып алып сағаттап мүлгуден, басты шұлғып зікір салудан тұрады деп ұғатындар жоқ емес. Мұндай түсінік сопылық ілімінің тоқырауынан туындаған.

Демек, аталмыш үш ілімнің дамытылуын – Құранның тәуилі деп ұққан дұрыс. Өйткені аталмыш әрбір ілім Құранның мәнін ашып, технологиясы мен экономикасы шарықтаған өркениетті қоғам қалыптастырудың негіздері болып табылады. Құқықтық Ханафи мәзһабының «*Мәдрасатур-Рай*» деп аталуы мен сенімдік Матуриди мәзһабының «*Тәуил*» тәсілімен ерекшеленуінің сыры осында жатыр. Сонымен қатар, рай (ақыл), дирая және ижтиһад терминдері де осы тәуил ұғымымен мағыналас, дйттеген мұрағатары бір болып табылады.

Демек, сәлаф ғалымдар «Тәуил» жасамады, мүтәшабиһ аят және хадистерді тек қана сыртқы мағынасы негізінде түсінді деудің өзі үлкен қателікке ұрындырады. Осы жерде дін адамдары арасындағы «*مكح أو ملع فعل خ ل او مل س أ فعل س ل*» (Сәлаф ғалымдар есендікте, халаф ғалымдар білгіш, үкім шығарғыш) деген кең таралған мәтелдің де дұрыс еместігін айта кеткен жөн. Бұл мәтелді бүгінде өзін сәлафиміз (сәлаф ғалымдар жолын ұстанамыз) деп, халаф ғалымдарды жоққа шығаратындар көп айтады, өздерінің ыңғайына пайдаланады. Біз сәлаф ғалымдардың мәзһабы «*Тәфуид*» (аяттың мәнін Аллаға тапсыру) болған, халаф ғалымдардың мәзһабы «*Тәуил*» деп бірінен екіншісін бөліп қарамаймыз әрі олардың арасында үзілмеген тізбектің барын да баса айтамыз. Сәлаф ғалымдардың мүтәшабиһ аят және хадистерге «Тәфуид» жасауы «Алланың бұл сөзінің ешқандай мағынасы жоқ» деп аттап өтіп кету емес, керісінше аят, хадистің сыртқы (ағза-мүше сынды) мағынасын мақсат етпеулері. Яғни, халаф ғалымдардың «Тәуил» әдісінде де басты мақсат осы. Осы тұрғыдан мүтәшабиһ аят, хадистердің сыртқы (ағза-мүше, дене сынды) мағынасын мақсат етпей түсіндіруде ғалымдардың ижмәғы бар. Сондай-ақ, халаф ғалымдардың мүтәшабиһ аят, хадистерге кең тәуил жасауы адамзаттың түрлі қажеттілігінен туындаған әрі бұл жол сәлаф ғалымдарының жолына қайшы емес, соларың ұстанымын кеңінен нәсихаттап, ары қарай дамыту болып табылады.

Тәуил тәсілі туралы қазақ ағартушыларының ұстанымы

XIX-XX ғғ. халқымыздың өркендеуі жолында жаңаша тәсілдерді ұстануды жөн көріп, біріге отырып елеулі еңбек еткен Алаш арыстары десек артық айтқандық болмас. Жәдидшілдік – ағартушылықтың соңғы ғасырлардың талаптарына сай іске асқан жаңа бір сатысы деп қарасақ, бұдан дін саласында қызмет етудің де тыс қалмағаны анық. Сондай-ақ, жәдидшілдік бағытты қолдаған дін адамдарының

көзқарасы түгелімен «тәуил» тәсіліне сәйкес деп айта алмасaq да, ғықһтағы «истихсан», «рай» және «тәуил» сынды діни қағидаттар заманның талаптарына жауап беруде жаңарудың, діннің өміршендігін көрсетудің негіздері болып табылады. Міне, осы тұрғыдан тәуил (діннің мәніне қайтаратын) тәсілі мен жәдидшілдік ұстаным (дінді жеткізуде ортаға сай жаңа тәсіл қолдану) арасында сәйкестікті көруге болады.

Зерттеуші Мақсат Тәж-Мұрат бұл мәселеге қатысты мынадай деректер келтіреді: «Баймырза Хайт «Түркістандағы жәдидшілдік және оның ақыры» дейтін мақаласында Бұхар медреселері XVI ғасырдың соңына дейін қазіргі түсініктегі университет сипатында болғанын, медреселерде барлық ғылым саласы үйретілгенін, сол ғасырдың аяқ шенінде құлдырау басталғанын жазады. Бұхар ханы Абдолла әлгі шамада бір үлкен медресе салғызып, оған шайх-ул ұлама тағайындау үшін сарайына бір топ ұламаны жинайды. Дін ғылымына қоса әлемдік ғылымдарды оқытуды жақтайтын медресе мударисі бұхарлық мүфсар Мәулауи Садреддин мен Шираздан келген, діни тәлім ғана беруді қолдайтын Мырзажан Ширазиді айтыстырады. Жиынға қатысып отырған моллалар тарапынан Ширази көзқарасын құптаған бір қарар қабылданады. Содан бастап, Мауереннахрдағы шәкірттер дін дінгегін ғана үйреніп, дүниеәуи пәндерден мақрұм қалады» [Тәж-Мұрат 2009, 37 б.]. Осыдан «жәдидшілдік» делініп жүрген діни-ағартушылық жүйесі ұмытылған Орта ғасырлық оқу жүйесі екендігін көреміз. Бар болғаны бұл діни-ағартушылық жүйе соңғы ғасырларда қайтадан қолға алынып, әр елде өзінің шарт-жағдайларына қарай іске асырылған.

Орта ғасыр – мұсылмандық теология үстемдік еткен және ғылым дамыған ерекше және күрделі дәуір еді. Егер де сол кездің әсіресе, ғылыми танымға бет түзеген нұсқасын сұрыптап бүгінгі күнге көшірсек, әлемдік өркениеттің көшбасшысы болатындай танымдық-рухани биік бір белесті қалыптастырып, еліміз ұстанған интеллектуальді ұлт қалыптастыру аясынан табылуға да мүмкіндік ашатын үлгілердің бірі дайын болуы ықтимал. Демек, шындығында, Еуропалық білім деген түсініктің түп-тамыры осы араб-мұсылман әлеміндегі ренессанстық кезеңдегі ғылым дамуымен тікелей байланысып жатыр. Міне, Ғұмарды «орыс дәстүрімен білім береді, діни білімдерді оқытуға көңіл бөле бермейді» деген сияқты кінә тағулардың мазмұны, шындығында, сол орта ғасырлардағы мұсылмандық ағартушылық дәстүрден тамыр тартатын ғылыми танымға басымдылық беретін және кейіннен исламдағы керітартпа ағымдар арқылы ұмыт болған жүйе деп пайымдай аламыз. Бірақ Ғұмар мұсылмандық орта ғасырдың жүйесін тұтасымен пайдаланған жоқ, іріктеп-сұрыптап, схоластикалық қырларына көңіл бөлмей, тек ғылыми-жаратылыстанулық жақтарына ерекше назар аударған болатын [Аташ & Әлжан 2014, 192 б.]. Алаш зиялыларының молдасы атанған Ғұмар Қараштың діни білім алушыларға пән қосып оқыту жаңашыл әдісін дінге жасалған қиянат деп айыптаулар ғылым мен білімнің негіздері қаланған Орта ғасыр оқу жүйесінің жалғасы болғанын жете түсінбеуден шыққан пікір екендігін көруге болады.

Орта ғасыр оқу жүйесінің XIX-XX ғғ. қазақ даласында жәдидшілдік көзқараспен қайта жанданды десек болады. Жәдидшілдік көзқарасты кеңінен насихаттап, діни-гәжірибелік қолданысқа енгізген Алаш зиялыларының басында Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабай және Ы. Алтынсарин

сынды ұлт қайраткерлері болса, олармен бірге Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Қазі Ғұмар Қараш, Қосшығұлұлы Шаймерден, Науан Хазірет және Сәдуақас қажы Ғылыми сынды діни қайраткер де қызмет етті. Осылардың рухани көсемі ретінде Абай Құнанбайұлын айтуға болады. Жазушы М.Әуезов: «Егер Абай, Шаһабуддин Маржанидің жәдидтік бағдарламасы мен есепті ақылға құрылған пікірін ұстанбаса, Еуропалық ғылым мұхитының жағасына жете алмас еді» деп, рухани білімнің жәдидтік үлгіде берілуіне Абайдың қосқан үлесі көп екендігін тілге тиек етеді. Олардың барлығы білім жолын ауылдың молдалары мен медреселерден бастап, сол діни білімдерін мемлекеттік дәрежеде іске асырып, ұлттың мүддесімен ұштастыра білді.

Осы тұста Алаш арыстарының діни көзқарасы туралы мысалдар келтіріп, қысқаша тоқтала кетелік. Хәкім Абай Құнанбайұлы:

«Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мү'мін болсаң, үйреніп, сен де ұқсап бақ.
Құран рас, Алланың сөзідүр ол,

Тә'уилін білерлік ғылымың шақ» [Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы 2005, 58 б.] - десе, тағы сөзінде: «...Адаспай тура іздеген хақимдер болмаса, дүние ойран болар еді. Фиғыл пәнденің қазығы – осы жақсы хақимдер, әр нәрсе дүниеде бұлардың истихражы бірлән рауаж табады. Бұлардың ісінің көбі – дүние ісі, ләкин осы хақимдердің жасаған, таратқан істері. Әд-дүния мээрәғәтул-ақирет дегендей, ақиретке егіндік болатын дүние сол... Егер бұлар (ғайри діннің хақимдері) дін ұстазымыз емес болса да, дінде басшымыз Құдайдың елшісі Пайғамбарымыздың хадис шарифі, хайрун нас ман йанфағунас (адамдардың ең жақсысы – адамдарға пайдасы тигені) деген. Бұл хақимдер ұйқы, тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақлығына, яғни электрияны тауып, аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып тұрғандары, уа хусан (әсіресе) адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ пенен батылдықты айырмақты үйреткендігі – баршасы нафиғлық (пайдалы) болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дау жоқ» [Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы 2005, 137-138 бб.] деп, Құранның «*Тәуилін*» (мәнін) түсіну үшін дүние ілімдерін де игеру, ол жолда мұсылман емес ғалымдар болса да сырт айналмау керектігін және дүниеде әрбір жаратылыс ғалымдардың истихражымен (тапқырлауымен) адамзат игілігіне жарайтынын айтып, соны сауапты іске жатқызады.

Алаш зиялыларының ішіндегі «Алаш Орданың молдасы» атанған Ғұмар Қараш туралы 1925-1927 жылдары Қазақстанның Халық ағарту министрі болған Смағұл Садуақасұлы 1920 жылы былай деп жазды: «Қазақтың молдалары бір жағынан дінді үйретсе, екінші жағынан балаларға хат танытуды үйретті (соңғы жұмыс үшін орыстарда учитель дегендер болушы еді). Қысқасын айтқанда, орыстың поптары мен қазақтың молдаларын бір көзбен өлшеуге болмайды. Олай болса, орыстар поптарын жамандайды, біз де молдаларды жамандайық деудің қисыны жоқ». Осы таным-түсінік бүгінгілерді де ойлантуға тиіс. Мәселен, 1917 жылы Алаш Орданы жасақтайтын құрылтайда, сол кезге дейін 4-5 кітап шығарған, маңызды мәселелер бойынша келіссөзге бірнеше мәрте империя астанасына барған ақын, діндар Ғұмар Қараштың қазі болып сайлануы да осындай

таныммен орайласып жатыр» [akikat.kazgazeta.kz] деп, қазилық лауазымдағы діни тұлғаның дін нәсихатын ағартушылық бағыттың негізіне айналдыра білгенін көруге болады.

1916 жылы шыққан жарияланымдардың ішінде, мысалы, Уфадағы «Ғалия» медресесінің 10 жылдық тойы туралы жазылған. Мақала авторы, жаңаша құрылған медреселердің көшбасшысы Уфадағы «Ғалия» медресесі жағымды бейнеде сипатталады. Мұсылман ұстаздардың баға жетпес еңбегінің, ыждаһатының арқасында бұл оқу орны «діни білімнен басқа дүние ой, тағылым тәрбие берерлік түрге айналды», студенттерді «көп нәрседен хабардар етіп шығара алатын» озат зиялылық ошағы қызметін атқарғаны жазылады. Ол медреседе жылына қазақ баласынан 30-40 жігіт білім алады – делінеді. Ең басты нәтижесі, автордың пікірінше, осы сынды реформаланған медреселерден, «миләт» яғни ұлтым деген, «ұлтын сүйетін рухы бар» азаматтар тәрбиеленіп шықты [Субханбердина 1998, 352 б.]. Жалпы «Ғалияны» 200 ден астам қазақ шәкірті тәмамдап, кейін белгілі зиялы өкілдеріне айналды. М. Дулатов, М. Жұмабаев, Б. Майлин сынды қазақ мәдениетінің көрнекті өкілдері осы Уфадағы ислам университеті саналатын «Ғалия» медресесінің тәмамдағаны белгілі. Бұл медресе өзінің жаңа оқыту әдістерімен, озық жүйесімен атағы шыққан еді. «Ғалияда» таза діни теологиялық білімнен қоса зайырлы, еуропалық үлгідегі сыныптар болды [Базарбаев & Сабри 2006, 408 б.].

Білім жүйесіне жаратылыстану пәндерін енгізуді қолдаудың өзіндік философиясы бар. Ғаламның сыры мен мағынасы өте терең, діни мәтіндерде ол рәміздік және тұспалды түрде берілген, ал Алла тағала адамзаттың әлем құпиясын игеруін, жаратылыстың сырын тереңірек түсінуін қолдайды. Бұл білімдер адам баласына жаратылыстану ғылымдары арқылы ғана мәлім бола алады. Ендеше, мақсат – жаратылыстану ғылымдары мен философияға жасырынған табиғи заңдылықтар жүйесін меңгеру, ол адам баласына оқып білу үшін берілген. Ал Құран мен хадистерде жаратылыстану ілімдерін оқуға тиым салынған шарттар жоқ. Сондықтан, білім беру жүйесі бұл ғылымдардан тыс бола алмайды. Сонымен қатар бұл қалыпты ілімдерді игеру кез-келген адамның діни сеніміне еш кедергі келтірмейді [Аташ & Әлжан 2014, 190 б.].

Алаш зиялыларының өмірінен үш нәрсені айырықша атап өтуге болады. Біріншісі, алаш зиялыларының иманды жандар болғаны, екіншісі, жастардың мұсылмандық тәрбие көріп, заманға сай білім алуы жолында еңбек еткендіктері, үшіншісі, ұлтқа және оның сақталып қалуына деген шынайы жанашырлық.

Әйткенмен, алаштанушы профессор, Дихан Қамзабекұлы: «Алаш зиялылары дінге қалай қарады?» атты мақаласында: «Кеңестік қиын жылдары данышпан Мұхаң – Мұхтар Әуез амалсыз айтқан «Абайдың діні – ақылдың діні» деген тезисті қате долбарлағаннан шыққан «дін басқа, ақыл басқа» деген бейдауа пайым қазақ қалаларындағы мінберлі орындардан жырақ кетпеді...» [akikat.kazgazeta.kz] деуі, өзін зиялы санайтын қауым арасында әлі де Ислам дінінің, әсіресе, ханафилік-матуридилік мәзһабының құрылымдық негізі саналатын «Рай» және «Тәуил» тәсілдерінен хабарсыздығын көрсетеді. Сол себепті кешегі Алаш зиялыларының көтерген жәдидшілдік бағытын аталмыш діни бағытымызбен ұштастыра алмай, дінді догма етіп көрсетуге тырысып жүргені ащы да болса шындық.

Қорыта айтар болсақ, қазақ халқының ғасырлар бойы ұстанып келген ханафилік-матуридилік мәзһабты көп адамдардың толық жете түсіне алмауының өзіндік себептері бар. Қазақ халқы өмір сүрген қоғамдық ортасына қарай дінді нәсихаттаудың түрлі тәсілдерін ұстанған. Орта ғасырда өмір сүрген ата-бабаларымыз өздерінің діни еңбектерін араб тілінде жазған қолжазбалары бүгінде енді-енді зерттеліп, жарыққа шығу барысында көптеген еңбектеріне көз жеткізіп отырмыз. Олар еңбектерін араб тілінде жазуының да басты себебі сол кездегі әлемдік тілдің – араб тілі болуында. Орта Азиядан шыққан ғалымдардың еңбектерін араб тілінде жазуға қабілетті болуы, сол қоғам халықтарының көпшілігі араб тілін білгенін, білім қабілеттерінің жоғары болғанын көрсетеді. Немесе сол кезеңдегі араб тілі бүгінгі күннің ағылшын тілі сияқты маңызды орынға ие болды. Қазіргі таңда ағылшын тілі әлемдік ғылым тілі болғандықтан, ағылшын тілінде жазылған еңбектің оқырманы өте көп. Әлемдік деңгейдегі ғалымдардың көбі өз еңбектерін көп адамның оқуын басты назарға ала отырып, ағылшын тілінде жазады. Ал соңғы бірнеше ғасырдағы ғалымдарымыздың көлемді діни еңбектер жазуына солақай саясаттың әсері болғаны анық. Бірлі-жарым жазылған еңбектер жарық көрмей қолжазба күйінде қалып қойса, енді бір бөлімі ұшы-қиырсыз жоғалып да кеткен. Міне, осындай тарихи жағдайлар ашық түрде діни еңбектердің жазылуына кедергі болды. Дегенмен, қазақ халқы өзінің діни сенімін мақал-мәтел, өлең-жыр, әңгімелер негізінде жеткізіп отырды. Сонымен қатар, XIX-XX ғғ. өмір сүрген Алаш зиялыларының жәдидшілдік көзқарасы ханафилік-матуридилік мәзһабының соңғы ғасырлардағы жаңаша бір тәсілмен ортаға шығуы деуге болады.

Библиография

- Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. 2005. 'Абай шағармаларының екі томдық толық жинағы'. Алматы, «Жазушы» баспасы, 2-том, 335 бет.
- Аташ, Б. & Әлжан, Қ. 2014. 'Ғұмар Қараш'. Алматы, «Ғылыми қазына» баспасы, 375 бет.
- Бәкір, Т. 2008. 'Тәуилатул Құран ли Әби Мансур әл-Матуриди, Дәрул мизан'. Стамбул, 7-том, 589 бет.
- Бағашаров, Қ. & Жәненұлы, Ә. 2017. 'Әбу Мансұр әл-Матуриди танымындағы тәпсір мен тәуилдің айырмашылығы'. *ҚазҰУ Хабаршысы. Дінтану сериясы*, №1 (9), 48-53 бб.
- Базарбаев, М. & Сабри, Х. 2006. '«Алаш» зиялыларының ислам дініне көзқарасы'. Байтұрсынов А. Он ғасыр жырлайды. Алматы.
- Қорғанбеков, Б. 2016. 'Жүрек ілімі және оның лаңкестік пен жікшілдіктің алдын алудағы мәні', «Ислами руханилық мен рациональдық және этно-мәдени дәстүрлер – діни экстремизмге қарсы іс-қимыл факторы ретінде» атты Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің 20 жылдық мерейтойы аясында ұйымдастырылған халықаралық ғылыми конференцияның материалдары, Астана, 442 бет.
- Мухаммад Хусейн Заһаби. 2000. 'Тафсир уа муфассирун. Мактабату уаһба'. Қаһира, 1270 бет.
- 'Медресенің 10-жылдық тойы'. 1998. *Қазақ газеті*. Құрастырушылар Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов. Алматы.
- Сағд әд-Дәмәнһури. 2010. 'Имам әл-Матуриди уә мәнһажу әлһис-Сунна фи тәфсирил-Құран'. Қаһира.
- Тәж-Мұрат, М. 2009. 'Тұрлаусыз тұлға, Тауқыметті тағдыр'. Кәбиса жыл: зерттеулер, эссе-лер, әдеби толғамдар. Астана, Хұснихат, 400 бет.
- [Электронный ресурс]. URL <http://akikat.kazgazeta.kz/?p=2579> (дата обращения 25.03.2020).

Transliteration

Abai (Ibrahim) Qunanbauly. 2005. 'Abai shağarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy' [Complete Collection of Abai's Works in Two Volumes]. Almaty, «Jazýshy» baspasy, 2-tom, 335 bet.

Atash, B. & Áljan, Q. 2014. 'Ġumar Qarash' [Gumar Karash]. Almaty, «Ġylymı qazyna» baspasy, 375 bet.

Bákir, T. 2008. 'Táýilatýl Quran ıı Ábı Mansýr ál-Matýrıdı, Dárýl میزان' [Tawheed al-Quran li Abi Mansur al-Maturidi, Dar al-Mizan]. Stambýl, 7-tom, 589 bet.

Bağasharov, Q. & Jánenuly, Á. 2017. 'Ábý Mansur ál-Matýrıdı tanymyndaǵy tápsir men táýildiń aıymashylyǵy' [Differences Between Tafsir and Tawil in the Knowledge of Abu Mansur al-Maturidi]. *QazUÝ Habarshysy. Dintany serıasy*, №1 (9), 48-53 bb.

Bazarbaev, M. & Sabrı, H. 2006. '«Alash» zııalyларыnyń islam dinine kózqarasy' [The Attitude of «Alash» Intellectuals to Islam]. Baitursynov A. On ġasyr jyrlaidy. Almaty.

Qorǵanbekov, B. 2016. 'Júrek ilimi jáne onyń lańkestik pen jikshildiktiń aldın alýdaǵy máni' [The Doctrine of the Heart and its Role in the Prevention of Terrorism and Separatism], «Islámı rýhanılıq men ratsionaldyq jáne etno-mádeni dástúrler – dini ekstremizmge qarsy is-qımyl faktory retinde» atty L.N. Gýmılev atyndaǵy EUÝ-niń 20 jyldyq mereitoıy aıasynda uıymdastyrylǵan halyqaralyq ġylymı konferentsıanıń materialdary, Astana, 442 bet.

Mýhammad Hýsein Zahabi. 2000. 'Tafsır ýa myfassırın. Maktabatý yahba'. Qahıra, 1270 bet.

'Medreseniń 10-jyldyq toı' [10th Anniversary of the Madrasah]. 1998. *Qazaq gazetı. Qurastyryshylar Ú. Sýbhanberdına, S. Dáýitov, Q. Sahov*. Almaty.

Saǵd ád-Dámánhýrı. 2010. 'Imam ál-Matýrıdı ýa mánhajý álhıs-Sýnna fı táfsırıl-Quran'. Qahıra.

Táj-Murat, M. 2009. 'Turlaýsyz tulǵa, Taýqymetti taǵdyr' [An Unstable Person, a Difficult Destiny]. Kábısa jyl: zertteýler, esseler, ádebi tolǵamdar. Astana, Husnihat, 400 bet.

[Elektronnyı resýrs]. URL <http://akikat.kazgazeta.kz/?p=2579> (data obraenna 25.03.2020).

Резюме

Оқан С., Асхатұлы Ж., Купешов Қ. В заимосвязь джадидизма с методикой «Тавил»

В этой статье анализируется методология школы Матуриды в Казахстане, который считается самым достоверным направлением в исламской вере.

Метод тавил – это один из способов интерпретации текста, который выделяет основной корень в слове. Ранее было уже ученым и доказано, что такая методология способствует лучшему пониманию религии, демонстрирует потенциал религии и содействует регуляцию социальных отношений.

Казахские просветители Нового времени модернизировали эту методологию в XIX-XX вв. С точки зрения джадидистов, метод тауил способствует как определению исторической идентичности казахского общества, так и нахождения механизмов построения идеального будущего.

Ключевые слова: школа Матуриды, методология тавил, джадидизм, просветители, идеальное будущее.

Summary

Okan S., Ashatuly Zh., Kupeshov K. Inter Connection of Jadidism With the «Tavil» Method

This article analyzes the methodology of the Maturidi school in Kazakhstan, which is considered the most reliable direction in the Islamic faith.

The «Tawil» method is one way of interpreting a text that highlights the root of a word. It was previously proved by scientists that such a methodology promotes a better understanding of religion, demonstrates the potential of religion and regulates social relations.

In addition, the Kazakh enlightenment modernized the same methodology of the XIX-XX centuries, based on the point of view of jadidism and contributed to the definition of the ideological unity of the Kazakh society with its history as a mechanism for building an ideal future.

Keywords: Maturidi school, Tawil methodology, Jadidism, enlighteners, ideal future.